

Η αρχαιογνωσία στο έργο του Νικηφόρου Βρεττάκου

Γεωργία Ι. Ξανθάκη-Καραμάνου

Νάντια Κ. Παναγουλέα

The reception of Greek antiquity in the poetry of Nikiforos Vrettakos: In this communication an attempt is made to trace the influence of ancient Greek literature on the poetry of N. Vrettakos. The poet is proved to be familiar with the ancient Greek language, Greek mythology, and classical texts. Echoes of mythological and historical figures, of vocabulary, imagery, especially metaphors, and motifs from Homer, Aeschylus (*Prometheus*), Sophocles (*Antigone*) and other classical authors are found in poems published from the beginning to the end of his prolific poetic career. Special attention is paid to themes prevailing in his poetry and speeches, such as his sensitivity for human beings, for peace and justice, for bravery against invaders, as well as his respect for human rights and Greek language. Some of his typical poems, as that dedicated to R. Oppenheimer, *The Return to Delphi*, *Farewell to the Sun of Greece*, and, especially, his *Prometheus*, clearly reveal the decisive stimulus to his inspiration by ancient Greek culture. More specifically, the examination of *Prometheus* shows the typically Aeschylean concepts of freedom of mind and man's struggle against violence and oppression. Vrettakos succeeded in enriching today's pursuits and perspectives with the values of classical antiquity.

Εισαγωγή

Στις Κροκεές, τη Λακωνική κωμόπολη και σημερινό Δήμο, την κτισμένη στο οροπέδιο των Βαρδουνοχωριών, παραφυάδας του Ταυγέτου, γεννήθηκε ο Νικηφόρος Βρεττάκος, στις 19 Δεκεμβρίου 1911.

Τα πρώτα του χρόνια θα τα περάσει στην αγαπημένη του Πλούμιτσα, στα πατρογονικά του κτήματα, όπου υπήρχαν μόνο δύο σπίτια: του πατέρα και του θείου του ποιητή. Εκεί κοντά είναι κτισμένη και μία μικρή εκκλησούλα, η εκκλησούλα του Άη Πώργη.

Μένοντας σε αυτή την περιοχή, κατά τη διάρκεια της τόσο τρυφερής αλλά και σημαντικής για τη διαμόρφωση του χαρακτήρα προσχολικής ηλικίας, ο Βρεττάκος θα ζυμωθεί κυριολεκτικά με το φυσικό περιβάλλον, με τον ήλιο και το φως. Όπως θα

Νικηφόρος Βρεττάκος (1911–1991)

ειπεί και ο ίδιος:¹ “Ο τόπος αυτός ήταν ένας τόπος χαρισματικός, ήταν μία μοναξιά, μία μοναξιά που είχε έναν οικουμενικό ορίζοντα, δηλαδή δεν έβαλε όρια στην ψυχή μου, ... όλη η φύση μπήκε μέσα μου και εγώ μπήκα στη φύση ...”.

Εκεί ο μικρός Νικηφόρος θα απολαύσει και τη χαρά της οικογενειακής αγάπης, μιας Αγάπης που αργότερα θα απλωθεί και θα αγκαλιάσει τον Άνθρωπο σε όλα τα μήκη και τα πλάτη της γης. Εκεί θα γεννηθεί και θα ριζώσει στην ψυχή του και ένα άλλο ισχυρό συναίσθημα: η ασίγη λαχτάρα του για τον Ταΰγετο, το αρσενικό, το μεγαλόπρεπο βουνό της Μάνης, που είναι σταθερά εμφανής στο ποιητικό του έργο. Εκεί επίσης θα στερεωθεί και η πίστη του ποιητή καθώς και ο σεβασμός του προς το Θείο.

Τα πρώτα γράμματα ο ποιητής θα τα διδαχθεί στο Δημοτικό Σχολείο των Κροκεών, που ήταν τότε τετραετές και όπου είχε εγκατασταθεί η οικογένειά του από το 1917. Το 1923 θα αποφοιτήσει με Άριστα και από το “ημιγυμνάσιο”, δηλαδή λίγους μήνες μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, “την εθνική συμφορά”, όπως την έλεγε ο πατέρας του. Νωπά ακόμη τα γεγονότα και μεγάλος ο πόνος του ξεριζωμού και της προσφυγιάς, με επακόλουθο, όπως αναφέρει ο ποιητής,² την απελπισμένη οργή των γερόντων στα καφενεία που συνοδευόταν και από τα αγανακτισμένα χτυπήματα των χεριών τους στα τραπέζια.

Το γεγονός αυτό φαίνεται ότι θα τον επηρεάσει έντονα και θα τον οδηγήσει να γράψει και το πρώτο του ποίημα, από το οποίο ο ίδιος θυμάται μόνο τον χαρακτηριστικό του τίτλο: *Ύμνος στην Δημοκρατία*.

Στις Κροκεές ο μικρός Νικηφόρος θα έλθει σε συνεχή οπτική επαφή και με ένα άλλο στοιχείο που θα αποτελέσει πολύ συχνά σημείο αναφοράς στην ποίησή του:

¹ Η. Γκρης και άλλοι, 1991:22.

² Ν. Βρεττάκος, 1969:33–35. Στο αυτοβιογραφικό πεζογράφημα *Οδύνη* εντοπίζονται οι θεματικοί άξονες του Ανθρωπισμού του ποιητή.

την Αρχαία Ελληνική Πολιτιστική Παράδοση. Απομεινάρια μιας άλλης εποχής και απόδειξη ότι η πόλη υπήρξε και κατά την αρχαιότητα, το μαρμάρινο ανάγλυφο των Διοσκούρων, που στόλιζε από τότε την κρήνη της κωμόπολης και σώζεται μέχρι σήμερα.

Έπειτα η οικογένεια του ποιητή θα μετακομίσει στο Γύθειο, όπου και το πλησιέστερο γυμνάσιο, από το οποίο είχε ήδη αποφοιτήσει ο Γιάννης Ρίτσος και το 1928 θα αποφοιτήσει και ο Νικηφόρος Βρεττάκος. Έτσι, το σχολείο αυτό θα γίνει φυτώριο για δύο από τους σημαντικότερους ποιητές της νεότερης εποχής. Οι γνώσεις και οι άριστες επιδόσεις του νεαρού Νικηφόρου θα τον οδηγήσουν να επιλεγεί, ως απόφοιτος, για δύο ομιλίες στην Εμπορική Λέσχη Γυθείου, αν και δεν φαινόταν να συμπαθεί ιδιαίτερος το εκπαιδευτικό σύστημα της εποχής με την παραδοχή της αυθεντίας του καθηγητού. Η κλασική του κατάρτιση όμως και ιδιαίτερα η ακατάπαυστη επιθυμία του για μελέτη³ θα του δημιουργήσουν όλο εκείνο το δυναμικό υπόβαθρο στη γνώση της διαχρονικής γλωσσικής και πολιτισμικής μας κληρονομιάς, που θα του επιτρέψει την επιτυχημένη ποιητική ώσμωση του ενδόξου μακρινού παρελθόντος και του δημιουργικού παρόντος. Αυτό θα το πραγματοποιεί χρησιμοποιώντας συχνά μυθικά και παραδοσιακά στοιχεία καθώς και παγιωμένα λεκτικά σύνολα τόσο στα θέματα και στις ιδέες όσο και στη δομή των έργων του, δημιουργώντας έτσι έναν παναρμόνιο στίχο πάντοτε νέο και πάντοτε επίκαιρο.

Ακριβώς αυτή τη σπουδαία συνθετική ικανότητα του Βρεττάκου θα επιχειρήσουμε να παρουσιάσουμε στην παρούσα εργασία μέσα από τις ποιητικές του συλλογές, αρχίζοντας από τις παλαιότερες.⁴

Τα πρώιμα έργα

Στη συλλογή *Κατεβαίνοντας στη σιγή των αιώνων* (1933), μεταξύ άλλων χαρακτηριστικών ποιημάτων υπάρχει και ένα επιτάφιο επίγραμμα αφιερωμένο στον Θέμο Αμούργη, με τον τίτλο "Ιερή μνήμη"⁵ όπου διαβάζουμε: "...Κι' όταν οι αιώνες που έρχονται αλλοιούν τα όσα βλέπεις μπρος σου, \ Με υψωμένες λόγχες να φρουρούν δυο στίχοι μου τον τάφο τον δικό σου". Η λιτότητα και η περιεκτικότητα των στίχων καθώς και η χρησιμοποίηση του αρχαιοπρεπούς ρήματος "αλλοιούν" και του λεκτικού συνόλου "υψωμένες λόγχες" παραπέμπουν επιτυχημένα στο αρχαίο ελληνικό επίγραμμα.

Στη συλλογή *Οι γκριμάτσες του ανθρώπου* (1935), που χαρακτηρίζεται από απαισιοδοξία, στο ποίημα "Μόνωση"⁶ αναφέρει:

³ Ν. Βρεττάκος, 1969:53 "κάθε στιγμή που δεν διάβαζα μου φαινόταν χαμένη". Για το μοναδικό γλωσσικό αισθητήριο και την αισθητική της γλώσσας του ποιητή, βλ. Π. Δ. Μαστροδημήτρη, στο Μαστροδημήτρη (επιμ.), 1993:41-66.

⁴ Τα στοιχεία τα σχετικά με το έργο του Νικηφόρου Βρεττάκου έχουν ληφθεί από τους τρεις τόμους της έκδοσης: *Νικηφόρου Βρεττάκου τα ποιήματα*, Εκδόσεις Τρία Φύλλα, Β' Έκδοση, Αθήνα 1984.

⁵ Ν. Βρεττάκος, 1984, τ. Α', σ. 30.

⁶ Ν. Βρεττάκος, 1984, τ. Α', σ. 36.

...Μα ενώ είχα πρόσωπο γλυκό
κι' ήμουν ωραίος σαν Άδωνις, όταν με έβλεπαν έσκυφταν
και κλαίγανε και κείνοι.

Το μυθολογικό στοιχείο του πανέμορφου Αδώνιδος, που εξ αιτίας του πάθους του θα παρακούσει τον Δία και θα βρει φρικτό θάνατο από έναν αγριόχοιρο, συστοιχεί με τον αμφιταλαντευόμενο άνθρωπο που δεν μπορεί ούτε τα πάθη του να δαμάσει, αν και φαίνεται ισχυρός, ούτε όμως και να συμβιβασθεί με παράλογες εντολές. Έτσι, η ζωή του σημερινού ανθρώπου και το μέλλον του προδιαγράφεται σκοτεινό. Γι' αυτό ακόμη και το νεογέννητο βρέφος προξενεί στους γύρω του μόνο συναισθήματα οίκτου.

Εξ άλλου, στο ποίημα “Η Συγγνώμη”⁷ στους στίχους

...Του τραγικού υμεναίου μας μάζεψε τα κεριά
...τη χρυσή μάσκα μου ακουμπώ
σου υμεναίου το τραπέζι...

με τη χρησιμοποίηση των λέξεων “υμεναίος” και “κεριά” επιτυγχάνεται ένας αρμονικός συγκερασμός της αρχαίας και της σύγχρονης γαμήλιας τελετής.

Το 1936 θα δημοσιευθεί η συλλογή *Ο πόλεμος*, μία καθαρά αντιπολεμική συλλογή, όπου στο ομώνυμο ποίημα⁸ ο Βρεττάκος γράφει:

...Μακάριοι
οι ριψάσπιδες
ότι αυτοί
κατενόησαν
τον προορισμό του ανθρώπου.
Μακάριοι οι φυγάδες
ότι αυτοί αγαπήσανε τους φτωχούς
που ο Χριστός ανακήρυξε
βασιλιάδες στον ουρανό.
...Κατάρα
σ' όσους πρόφεραν
τη λέξη
πυρ.
Κατάρα
σ' όσους την άκουσαν.
Ότι αυτοί
δολοφόνησαν
τον Θεό.

⁷ Ν. Βρεττάκος, 1984, τ. Α', σ. 53.

⁸ Ν. Βρεττάκος, 1984, τ. Α', σ. 63. Διεξοδικότερα για το θέμα της ειρήνης στο έργο του Βρεττάκου, βλ. Ν. Βασιλάκο στο Μαστροδημήτρης (επιμ.), 1993:313–322 και Α. Ν. Γκότοβο, 2004:24–26.

Ο Νικηφόρος Βρεττάκος με τον Γιάννη Ρίτσο

Οι μακαρισμοί του Όρους των Ελαιών, καταλλήλως διασκευασμένοι, μαζί με τη λέξη “ριψάσπιδες” που οδηγεί στον Αρχίλοχο αλλά εδώ χρησιμοποιείται ως τίτλος τιμής, αφιερώνονται σ’ αυτούς που αρνούνται να συμμετάσχουν σ’ έναν άδικο πόλεμο. Τέλος, οι λέξεις “πυρ” και “κατάρρα” παρουσιάζουν με έμφαση όλα τα αντιπολεμικά συναισθήματα του ποιητή γεννημένα από την άδικη φασιστική επίθεση.

“Το ταξίδι του Αρχάγγελου” (1938), ένα πολύστιχο αλληγορικό ποίημα, είναι από τα πλέον αξιόλογα δημιουργήματα του Βρεττάκου. Ένα σκάφος — η Ελλάδα — ξεκινώντας από την “Ιθάκη” αναζητεί το δρόμο του για την “Τροία \ ...πέρα από τα γλαυκά του κόσμου σπλάχνα...”. Με τα πανιά του που “μαρμαίραν” στη νύχτα, ενώ οι “άβυσσοι” φωσφορίζουν, ψάχνει στα μαύρα “νέφη...την Άρκτο” που θα δείξει το δρόμο, ενώ “οι Σειρήνες” γεμίζουν τις ακτές με τα τραγούδια τους και παραπλανούν “το σκάφος”-Ελλάδα...Και οι ναύτες του, αμήχανοι, “...σ’ έναν βαθύ καταραμένον κόσμο”, έχοντας χάσει “τα ακόντια τα λαμπρά...”, παρακολουθούν το σκάφος, “...να ξεκορφίζει...κάτ’ από το αχανές” και να μη μπορεί να φτάσει στον προορισμό του, γιατί “...η μοίρα είναι αδυσώπητη”.

Στο ποίημα αυτό ο Βρεττάκος αναδεικνύει τη βαθιά γνώση που διαθέτει της γλώσσας και της εικονοποιίας του Ομήρου, του Ποιητή όλων των εποχών. Χωρίς να αφίσταται από τις νέες τεχνικές της ποίησης, κατορθώνει να δημιουργήσει ένα σύγχρονο, πρωτότυπο ποιητικό έργο αντλώντας στοιχεία από την *Οδύσσεια* και από την *Ιλιάδα* (μακρές περιγραφές, χαρακτηριστικές ονομασίες, λεκτικούς τύπους) και να αναβιώσει ολοζώντανα την τραγική πορεία του σκάφους-Ελλάδας, που αναζητεί τον προορισμό του παλεύοντας με την “αδυσώπητη μοίρα”. Η μεταφορά στο σκάφος αναπόφευκτα αναπλάθει το πλοίο της πολιτείας του Αλκαίου. Στο “Ταξίδι του Αρχάγγελου” καθρεφτίζεται και ο ίδιος ο χαρακτήρας του Έλληνα που αντιμετωπίζει πάντοτε με αγωνιστικότητα την έκβαση της μοίρας.

Τα δύσκολα χρόνια

Την ίδια περίπου εποχή, 1940–1944, η έμπνευση του ποιητή στρέφεται σ' αυτούς που πολέμησαν ηρωικά στα βουνά της Πίνδου αλλά και αντιστάθηκαν προ και κατά τη διάρκεια της Γερμανικής Κατοχής... Και γράφει ο ίδιος στην εισαγωγή αυτού του έργου: “Δεν ξέρω ποια λέξη θα έπρεπε να χρησιμοποιήσω για να χαρακτηρίσω αυτό που άφησε μέσα μου η Εθνική μας Αντίσταση... Η λέξη συγκίνηση, μου πέφτει λίγη. Στέκομαι στη λέξη δέος, μια και υπάρχουν πράγματα που οι λέξεις δεν μπορούν να αποδώσουν ακριβώς”. Έτσι, στα *Παραλειπόμενα*,⁹ “εις μνήμην” αυτών γράφει στο ποίημα “Μάνα και γιος”:

Στης ιστορίας το διάσελο όρθιος ο γιος πολέμαγε
κι' η μάνα κράταε τα βουνά...
...κι' αχολόγαγε η Πίνδος σαν νάχε ο Διόνυσος γιορτή...
...κι' όλα φώναζαν:
“Ίτε παιδιάς Ελλήνων”.

Και στο ποίημα αυτό ο Βρεττάκος αποδεικνύει περίτρανα ότι με την πέννα του μπορούσε να ζωντανεύει όχι μόνο όλη τη διαχρονική πολιτιστική παράδοση του Ελληνισμού αλλά να επιτυγχάνει και την ώσμωση της ευψυχίας και της πολεμικής αρετής των αρχαίων και των νεότερων Ελλήνων. Οι αρχαίες γιορτές του Διονύσου, με την ξέφρενη διασκέδαση που ακολουθούσε, και η Αισχύλεια πολεμική ιαχή των Σαλαμινομάχων έντεχνα παραβάλλονται με τις Ηπειρώτισσες “μάνες-Παναγιές” και τις μάχες της Πίνδου όπου, με τη γνωστή, θριαμβευτική ιαχή των Ελλήνων στρατιωτών Αέρα, έκαναν να φαντάζει γιορτινός ο αχός της μάχης.

Οι τριάντα τρεις ημέρες που θα συγκλονίσουν κυριολεκτικά την Αθήνα μετά τη Γερμανική Κατοχή (4 Δεκεμβρίου 1944 – 6 Ιανουαρίου 1945) θα γίνουν πηγή έμπνευσης για τον Νικηφόρο και θα γράψει το ποίημα “33 ημέρες”,¹⁰ το περιεχόμενο του οποίου μπορεί να χαρακτηριστεί υμνητικό αλλά και ελεγειακό γι' αυτούς που πίστεψαν σ' ένα σκοπό και δοκίμασαν τις δυνάμεις τους σε μια τόσο κρίσιμη εποχή για την Ελλάδα. Γράφει ο ποιητής:

...Έτσι έγινε τότε στην Ελλάδα...
...κ' οι στρατιώτες μας ήταν σαν τους Αχαιούς...
...Και ξυπνήσανε κείνη την νύχτα ο Σοφοκλής κι' ο Πίνδαρος
κι' ο Σόλων και ο Πλάτων και φόρεσαν
τα κράνη των σκοτωμένων μας...

Εδώ επιχειρεί να δώσει μια αρχαιοπρεπή χροιά, ώστε η περίοδος αυτή των 33 ημερών να συναφθεί με τους παραδοσιακούς και διαχρονικούς αγώνες των Ελλήνων. Γι' αυτό και παρουσιάζει χαρακτηριστικά και επιλεκτικά: τον Σοφοκλή, ο οποίος στην

⁹ Ν. Βρεττάκος, 1984, τ. Α', σ. 117.

¹⁰ Ν. Βρεττάκος, τ. Α', σσ. 123–124.

Αντιγόνη, με τη σύγκρουση ανάμεσα στους γραπτούς αλλά ολοκληρωτικούς και στους άγραφους αλλά ηθικούς νόμους, έδωσε το αιώνιο παράδειγμα της αντιστάσεως στην αυθαιρεσία, τον Πίνδαρο, που ύμνησε τους νικητές των μεγάλων Πανελληνίων Αγώνων της αρχαιότητας, τον Σόλωνα, που με τους νόμους του απελευθέρωσε τους Αθηναίους από το δανεισμό επί δουλεία και τον Πλάτωνα, που πρόσφερε στην ανθρωπότητα τον άφθαρτο κόσμο των ιδεών, να ξεσηκώνονται και να φορούν “τα κράνη των σκοτωμένων” σε ένδειξη συμμετοχής.

Όταν όλες οι ελπίδες του ποιητή για μια δικαιότερη κοινωνία γκρεμίσθηκαν στην ανείπωτη φρίκη του Εμφυλίου Πολέμου, η ποίησή του θα γίνει πιο λυρική και θα στραφεί στο καταφύγιο των παιδικών του αναμνήσεων: τον Ταΰγετο.

Στο ομότιτλο ποίημα της συλλογής *Ο Ταΰγετος και η σιωπή* (1949)¹¹ ο Νικηφόρος με τους στίχους του κατορθώνει να μεταδώσει όλο το θαυμασμό και τον ιδιαίτερο δεσμό που αισθάνεται για το μοναδικό, ιστορικό αυτό βουνό, που δεσπόζει στην πατρική Λακωνική γη. Θα τελειώσει με τους εξής χαρακτηριστικούς στίχους, οι οποίοι σηματοδοτούν και την κορύφωση της σύγκρουσης Κρέοντα και Αντιγόνης στην ομώνυμη τραγωδία:

...Αδελφοί μου,
 μια λέξη μόνο είναι η κορυφή και η γνώση...
 και γράφω στα τετράδιά μου μόνο αυτό, Αγάπη.

Αυθόρμητα οι στίχοι οδηγούν τη σκέψη μας στην ανεπανάληπτη ρήση της *Αντιγόνης* “*Ούτοι συνέχθειν αλλά συμφιλείν έφυν*”¹² (στ. 532).

Στην ίδια συλλογή ανήκει και ένα πολύ χαρακτηριστικό ποίημα, “*Ωδή στον άνθρωπο*”,¹³ που μας θυμίζει έντονα το γνωστό χορικό επίσης από την *Αντιγόνη* του Σοφοκλή, στ. 331–332:

Χορός *Πολλά τα δεινά κουδέν αν- \ θρώπου δεινότερον πέλει*.¹⁴

Αναπλάθει επίσης στη μνήμη τη ρήση του Προμηθέα:¹⁵

Προμηθεύς: ...έστε δή σφίν αντολάς εγώ
 άστρων έδειξα τάς τέ δυσδιακρίτους δύσεις.
 και μήν αριθμόν, έξοχον σοφισμάτων
 εξήγρον αυτοίς, γραμμάτων τε συνθέσεις.¹⁶

¹¹ Ν. Βρεττάκος, 1984, τ. Α΄, σ. 177.

¹² “Δεν γεννήθηκα για να μισώ αλλά για ν’ αγαπώ.” Η αγάπη είναι επίκεντρο στην έμπνευση του ποιητή: πρβλ. Ν. Βασιλάκο στο Μαστροδημήτρης (επιμ.), 1993:318 και, κυρίως, Μ. -C. Didier, 2004:12–13.

¹³ Ν. Βρεττάκος, 1984, τ. Α΄, σ. 182.

¹⁴ “Πολλά γεννούν τον φόβο και τίποτα \ δεν είναι πιο φοβερό από τον άνθρωπο.”

¹⁵ Αισχύλου, *Προμηθεύς Δεσμώτης*, στ. 457–460.

¹⁶ “...μέχρις ότου τους έδειξα \ τις ανατολές των άστρων και τις δυσδιάκριτες δύσεις. \ Ακόμη και τον αριθμό, τη μέγιστη σοφία, \ και τις συνθέσεις των γραμμάτων βρήκα γι’ αυτούς...”

Πρόκειται για στίχους όπου υμνείται η παντοδυναμία του ανθρώπου στην οποία οδηγήθηκε, σύμφωνα με το μύθο, με τη βοήθεια της φωτιάς — γνώσης που του προσέφερε ο Προμηθέας.

Μετά τον πόλεμο

Το 1954 θα δημοσιευθεί το μακροσκελέστατο ποίημα/επιστολή “Στον Ρόμπερτ Οπενχάιμερ”.¹⁷ Είναι η εποχή που ο Ρ. Ο. μέσω των εφημερίδων και της όλης στάσης της ζωής του παρουσιάζεται, εξ αιτίας της καθοριστικής του συμβολής στην κατασκευή της πρώτης ατομικής βόμβας, συντετριμμένος από τη φρίκη χωρίς τέλος, μετά από το βομβαρδισμό των πόλεων Χιροσίμα και Ναγκασάκι. Και γράφει ο ποιητής:

...Σήκω επάνω κατηγορούμενε.
 ...Δεν κρίνεσαι κρίθηκες.
 ...Είμαι εγώ ο αδελφός σας
 που σας ζύμωσα το ψωμί και το ξέρατε...
 Κ’ εσείς αντί να παρακάμψετε από τη Σκύλα κι απ’ τη Χάρυβδη,
 ...αφήσατε ανοιχτές τις πόρτες του εργαστηρίου σας...
 Δεν είδατε τον Δημόκριτο που κούνησε το κεφάλι του
 Σα να σάλεψε ένα αστέρι;
 ...Φίλε Οπενχάιμερ,
 ...Άτυχε Προμηθέα που σούκλεψαν το φώς από τα χέρια σου
 και διάλεξες τον βράχο μόνος σου...

Τυπικά η επιστολή αποτελεί ένα μονόλογο του ποιητή, με διάσπαρτα μυθικά και ιστορικά στοιχεία (Προμηθέας, Σκύλλα και Χάρυβδη, Δημόκριτος...) καθώς και με αρκετά νοηματικά χαρακτηριστικά της αρχαίας τραγωδίας: Μυριάδες άνθρωποι-άμαχος πληθυσμός έπαθαν χωρίς οι ίδιοι να φταίνε, αφού οι κυβερνήσεις αποφασίζουν. Η χρησιμοποίηση του πνεύματος και της επιστήμης καθ’ υπέρβαση των ανθρωπίνων ορίων και μάλιστα για τον αφανισμό του ανθρώπου είναι ύβρις, ενώ ο ποιητής, που σηκώνει και όλο το βάρος της συνειδητής ή ασυνείδητης αδιαφορίας του κόσμου στο “νόμιμο” αυτό έγκλημα, είναι ο εξάγγελος. Τέλος, τμήματα του ποιήματος με σχεδόν παροιμιακούς στίχους, που μοιάζουν να απαγγέλλονται από πολλούς, θα μπορούσαν να θεωρηθούν χορικά.

Στη συλλογή *Ο χρόνος και το ποτάμι* (1957) η κεντρική ιδέα του ποιήματος “Επιστροφή στους Δελφούς”¹⁸ αναφέρεται στην ψυχική ευφορία την οποία νιώθει όποιος επιστρέφει από τους Δελφούς, τον ιερότερο τόπο των αρχαίων Ελλήνων, καθώς φαντάζεται ότι τον συνοδεύει ο “Ηνίοχος” και ο αντίλαλος των “Φαιδριάδων”, ενώ η νύχτα είναι τόσο φωτεινή που μοιάζει να την φωτίζει κάποιος... “συμπαντικός λαμπαδηφόρος του Πυθίου Απόλλωνος”...

¹⁷ Ν. Βρεττάκος, 1984, τ. Α, σσ. 227–239.

¹⁸ Ν. Βρεττάκος, 1984, τ. Α’, σ. 268.

...Κάτω από αυτή την αγιοσύνη του στερεώματος
επιστρέφεις...με μόλις συγκρατημένους τους λυγμούς
ενώ... κάτι ακούονταν απαλά, σάμπως πάνω απ' τ' αστέρι της
νάπαιζεν η Σαπφώ τη λύρα της...
...σάμπως κάποιος
πρωτάγγελος μες την σιωπή όρθιος να επαναλάμβανε:
Ω, μα τον Δία. Τί χρειάζονται οι λέξεις στην αγάπη;

Η επταετής πολιτική ανωμαλία που θα δημιουργηθεί στη χώρα μας με την επικράτηση της στρατιωτικής δικτατορίας θα έχει επιπτώσεις και στη ζωή του ποιητή, που φεύγοντας από την Ελλάδα το 1967 θα γράψει στο θρηνητικό για την τύχη της Ελλάδος ποίημα “Αποχαιρετισμός στον ελληνικό ήλιο”:

... Εμπειρογνώμονες με ψυχή από νάυλον
πραιτωριανοί σπουδαγμένοι στο Άουσβιτς
πυροβολούν την αλήθεια,
τραυματίζουν τον Παρθενώνα
και τους “τήδε κειμένους”, δεν επιτρέπουν
να υπάρχουν ποιητές στο χώρο της Δάφνης,
σβήνουν τα γράμματα του αλφαβήτου...

Στίχοι χαρακτηριστικοί για τους επίορκους πραξικοπηματίες, “που πυροβολούν την αλήθεια” προφασιζόμενοι διάφορες αιτιολογίες για να δικαιολογήσουν τις παράλογες πράξεις τους και “τραυματίζουν τον Παρθενώνα”, ο οποίος εκπροσωπεί το μέτρο, τη Δίκη και τη Δημοκρατία, καθώς και τους “τήδε κειμένους” που χάθηκαν για την ελευθερία, ενώ “σβήνουν και τα γράμματα της αλφαβήτου” καταδεικνύοντας έτσι και την κατάφωρη κακοποίηση της ελληνικής γλώσσας...

Στο ποίημα “Σύγχρονος Αχαιός” από τη συλλογή *Διαμαρτυρία* (1974)¹⁹ διακρίνεται και η απογοήτευση του Νικηφόρου που επί τριάντα χρόνια περιπλανάται χωρίς Ιθάκη (σκοπό) και, το χειρότερο απ' όλα, χωρίς συντρόφους. Ο ασυμβίβαστος και ελεύθερος άνθρωπος, που, κάποτε — πριν από πολλά χρόνια και σε πολύ δύσκολους καιρούς — όταν του ζήτησαν να υπογράψει “ομολογία πίστεως” και αργότερα “δήλωση μετανοίας”, είπε “Υπογράψω μόνο τα δικά μου χαρτιά”, φαίνεται ότι βίωνε τότε πολύ μεγάλη μοναξιά, όπως ακριβώς θα αισθανόταν ένας “Αχαιός” στη σύγχρονη εποχή.

Ο Προμηθέας

Μετά τη μεταπολίτευση ο Βρεττάκος θα επιστρέψει στην Ελλάδα και το 1978 θα δημοσιεύσει το έργο *Ο Προμηθέας, ή το παιχνίδι μιας ημέρας*, εμπνευσμένο από τη γνωστή τραγωδία του Αισχύλου *Προμηθεύς δεσμώτης*. Το ποίημα αυτό συμβολίζει

¹⁹ Ν. Βρεττάκος, τ. Β', 1984:273–275.

τη συνεχή πάλη ανάμεσα στην ελευθερία της βουλήσεως και τη βία, που ενσαρκώνονται από τον Προμηθέα και τον Δία αντιστοίχως.

Το έργο χωρίζεται σε πέντε μέρη/επεισόδια. Αρχικώς γνωστοποιείται η απόφαση του Δία για τη μαρτυρική τιμωρία του Προμηθέα. Παρουσιάζονται: ο Προμηθέας, ο γιος του Δευκαλίων με τη γυναίκα του Πύρρα, η φωνή του Δία, ο Ήφαιστος, που, για να φανεί η μεγάλη διαφορά ανάμεσα στους προσκνημένους οι οποίοι υπακούουν και σε παράλογες διαταγές από φόβο και αδυναμία (Ήφαιστος, Ερμής, Αθηνά, πλήθος κόσμου) και στα ελεύθερα, ασυμβίβαστα πνεύματα (Προμηθέας), τονίζει με υπερβολική δουλικότητα:

Ήφαιστος: ...Κανένας δεν ξέφυγε ποτέ
 Απ' το Κράτος κι απ' τη Βία σου, Δία,
 που κρίνεις σωστά κ' ήταν πάντοτε δίκιες
 οι σκληρές τιμωρίες σου. Ακόμη κι εγώ
 νιώθω τόση αγαλλίαση, κάθε φορά
 που σκέφτομαι πόσο δίκαια με τίναξες
 κάτω στο βάραθρο κ' έσπασες το ένα
 πόδι μου κάποτε...

Εμφανίζονται ο Ερμής και ο Εφέστιος, που είχε συντρέξει τον Προμηθέα να δώσει τη φωτιά στον άνθρωπο, καθώς και ένα πλήθος κόσμου, που θέλει να βοηθήσει τον ευεργέτη του και αποτελεί το χορό.

Στο β' μέρος προστίθεται ο Επιμηθέας και η Αθηνά που προσπαθούν, μάταια, με δελεαστικές προτάσεις να πείσουν τον Προμηθέα να υποχωρήσει στη θέληση του Δία. Επίσης εμφανίζεται και ο διπλός χορός, ο Χορός των Νυμφών, που τάσσεται με την πλευρά του παντοδύναμου πατέρα "θεών τε και ανθρώπων", καθώς και ο Χορός του πλήθους, που αρχικώς τουλάχιστον στηρίζει με ευγνωμοσύνη τον Προμηθέα.²⁰ Παρατίθενται χαρακτηριστικά αποσπάσματα του νοηματικού πυρήνα του έργου:

Προμηθέας: Όστε χρέος της χτίσης, Αθηνά, είναι μόνον
 η χαρά των Ολυμπίων;
 Αθηνά: Τί πιο πολύ μπορεί
 να ονειρεύτηκες;
 Προμηθέας: Δεν μπορεί να ονειρεύτηκα
 της ζωής το χιτώνα στους γυμνούς δικαιούχους του,
 και για μένα τον ίδιο μια καλύβα από χόρτο
 έξω από το ψεύδος σας;
 ...
 Φωνές ανθρώπων: Λειώσαμε το χαλκό, πυρώσαμε το σίδηρο,
 Χτενίζουνε τ' αλέτρια μας το χόμα κι αναβρύζουν
 Σιτοβολώνες, αμπελώνες, ελαιώνες...

²⁰ Διπλό χορό είχαν και κάποιες αρχαίες τραγωδίες, όπως ο *Ιππόλυτος*.

Στο γ' μέρος ο Ερμής με τον Επιμηθέα προσπαθούν και πάλι να πείσουν τον Προμηθέα να αλλάξει γνώμη και να σωθεί. Οι διάλογοι φανερώνουν το υψηλό φρόνημα του ήρωα σε αντίθεση με τον Ερμή και τον Επιμηθέα, τους συμβιβασμένους με τη Βία και το Κράτος του Δία. Βαθμιαία και μοιραία ο κόσμος έχει πάψει να ασχολείται με τα ειρηνικά έργα και χρησιμοποιεί το μεγάλο δώρο του Προμηθέα — τη φωτιά — για τον πόλεμο. Συγχρόνως εμφανίζονται τρεις στρατιώτες που έχουν συλλάβει τον Εφέστιο και όταν η επικράτηση του Δία φαίνεται ολοκληρωτική, αναφωνεί ο

- Επιμηθέας: ...Δεν θα χτίσεις εσύ πολιτείες δικές σου,
δεν θα ρίξεις, εσύ, θεμέλια στη γης...
...τη νομίζεις λοιπόν,
πληρωμή την μετάνοια; Τι ξοδεύεις αν πεις
δύο λόγια στον Δία; Αρθρωμένος αέρας
είναι όλες οι λέξεις...
- ...
- Καμάρωσε τώρα το ανθρώπινο γένος σου.
το νερό στα ποτάμια, κυλάει κατακόκκινο,
το μισό είναι μόνο νερό της βροχής...
- Προμηθέας: Όστε τόσο πολύ τους αρέσει ο πόνος
και τους θέλγει ο θάνατος, που ενώ είδαν
απάνω τον ήλιο και κάτω τα λουλούδια
της γης, προτίμησαν τον πόλεμο;
- Επιμηθέας: Σαν οχιές κουβαριάζονται μέσα τους
τα ένστικτα...
- Προμηθέας: Και τ' αυγά των φιδιών
ποιος τα έσπειρε μέσα τους;
- Επιμηθέας: Δεν σπαρθήκανε
υπήρχαν. Γενεές γενεών πολεμάνε
ακατάπαυστα...

Στο δ' μέρος παρουσιάζεται ο Δίας να έχει στείλει τον Ηρακλή να απελευθερώσει τον Προμηθέα... Γιατί ό,τι δεν είχε κατορθώσει με τον Προμηθέα, να κάμψει δηλαδή το φρόνημα του Τιτάνα, το κατόρθωσε δελεάζοντας τους ίδιους τους ανθρώπους. Προσφέροντάς τους τρυφηλότητα τους μετέτρεψε σε εξαρτώμενα υποχείρια, ώστε στον ίδιο να συμπεριφέρονται με δουλικότητα ενώ στον ευεργέτη τους, τον Προμηθέα, με φανερή εχθρότητα. Συγχρόνως οι Κήρυκες πληροφορούν όλους για τις γιορτές που γίνονται στον Όλυμπο επ' ευκαιρία της επικράτησης της θέλησης του Δία και καλούν και τον Προμηθέα να συμμετάσχει. Χαρακτηριστικά αποσπάσματα φανερώνουν την ηθική έκπτωση των ανθρώπων ακόμη και των ηρώων, που απεικονίζονται ως άβουλα όντα, με μόνο μέλημά τους την υπακοή στον Δία:

- Κορυφαίος: Αυτά μας τα εξήγησε
έπειτα ο Δίας. Αρετές πρώτα-πρώτα

δεν υπάρχουν, μας είπε, εκτός από μία.
Αρκεί όταν μπαίνεις στο μέγα του Κράτος
να βαδίζεις στα γόνατα και μπρος του
ποτέ να μη στέκεσαι όρθιος. Για όλα
τ' άλλα, μας λέει αυτός να μη σκοτιζόμαστε
αυτός μεριμνά

...

Ηρακλής: Προμηθέα μου, εμείς
Δεν λέμε στον Δία. Μόνον εκείνος λέει σε μας...

Στο ε' μέρος, τον επίλογο, η σκηνή διαδραματίζεται στον Όλυμπο, όπου ο Δίας έχει και πάλι επιβάλει τη θέλησή του. Με μία πολύ επιτυχημένη ιστορική αναδρομή ο ποιητής μεταφέρει εκεί πολλά πρόσωπα που η ιστορική τους παρουσία έχει συνδυασθεί με αμέτρητες πράξεις βίας: Ο Τζένγκις Χάν, ο Νέρων, ο Αττίλας, ο Πάπας Γρηγόριος 13ος, ο Χίτλερ, ο Στάλιν, ο Νίξον... έχουν έλθει να παρακολουθήσουν το θρίαμβο του Δία. Ο Ερμής όμως θα φθάσει εκεί χωρίς τον Προμηθέα, ο οποίος περιφρονώντας τις προσφορές του Δία θα του παραγγείλει:

Ερμής ...πες στον Δία,
μου είπε, πως η πάλη δεν τελείωσε.
Κι' ότι θάναι η επόμενη μέρα πιο σύντομη.
Πώς σας πέρασε, είπε, απ' τον νου, πως μπορεί
να με ιδείτε στον Όλυμπο καθισμένον
ανάμεσα σ' αυτούς που ατιμάσανε
το ανθρώπινο γένος...

Η οργή του Δία θα ξεσπάσει στον τρομοκρατημένο Επιμηθέα και ο Ερμής με σύγχρονο ντύσιμο θα αναγγείλει το τέλος της τραγωδίας ενώ ακούγεται μία μακρινή σύγχρονη βοή, που δίνει "την εντύπωση πολέμου που συνεχίζεται". Σε αυτή την ποιητική του σύνθεση ο ίδιος ο ποιητής θα αναφερθεί σε μία τηλεοπτική συνέντευξή του προς τον Ηλία Γκρή στις 9.2.1990, στην Ελληνική Τηλεόραση:

...ο Προμηθέας αντιπροσωπεύει το αγωνιστικό πνεύμα που ζήτησε να βάλει σε μία τάξη τον κόσμο, ζήτησε μία φώτιση σύμφωνα με την δική μου άποψη. Ο Προμηθέας αυτός εξακολουθεί να είναι δεμένος στο βράχο του. Δηλαδή, ως τα σήμερα δεν κατόρθωσε να νικήσει το πνεύμα του κακού, ας το πούμε έτσι, το οποίο εκπροσωπεί την εκμετάλλευση και την έλλειψη σεβασμού προς τον άνθρωπο...²¹

²¹ Εύστοχη η ανάλυση της δομής και των χαρακτήρων του *Προμηθέα* από τον Β. Ραϊζή, στο Μαστροδημήτρης (επιμ.), 1993:105–116, πρβλ. Β. Ραϊζή, 2004:137–138, για την πολιτική διάσταση του έργου.

Επίλογος

Όλη αυτή η γόνιμη και παραγωγική χρησιμοποίηση της πολιτισμικής μας κληρονομιάς από τον ποιητή, σε θεματικό και γλωσσικό επίπεδο, δεν οφείλεται μόνο στο γεγονός ότι ο Βρεττάκος ήταν απλώς καλός γνώστης και κάτοχος όλων αυτών των στοιχείων που σχετίζονται με τον πολιτισμό και τη γλώσσα μας. Πρόκειται για στάση ζωής ενός ανθρώπου που πίστευε ότι ο πολιτισμός και η γλώσσα μας — στη διαχρονική της μορφή — είναι άρρηκτα συνδεδεμένα με την ύπαρξή μας ως έθνους. Γι' αυτούς τους λόγους ο ποιητής σε Πανελλήνιο Συνέδριο του 1990, σε εισήγησή του με τίτλο “Φθορά της γλώσσας, φθορά του έθνους”, δεν θα διστάσει να υποστηρίξει: “η φθορά που υφίσταται η γλώσσα μας τις τελευταίες δεκαετίες υποσκάπτει τα θεμέλια του έθνους”, ενώ στην εναρκτήρια ομιλία του από το βήμα της Ακαδημίας Αθηνών, μετά την εκλογή του ως Ακαδημαϊκού το 1988, ο άνθρωπος που πάντοτε αγωνίστηκε για τις διαχρονικές αξίες του Ελληνισμού θα διακηρύξει: “...Η Ελληνική γλώσσα κατηφορίζει ως εμάς από τα λευκά μαλλιά του Ομήρου, το κορυφαίο αυτό μνημείο του κόσμου, το χτισμένο με λέξεις ...”. Και συνεχίζει, “Εθνικοί λόγοι, ανθρώπινοι λόγοι επιβάλλουν να μην επιτρέψουμε να διαγραφεί από την διαρκώς συρρικνούμενη γλώσσα μας η λέξη χρέος”. Αυτό είναι το χρέος και η παρακαταθήκη που μας κληροδότησε ο μεγάλος μας ποιητής: Η διατήρηση της πολιτισμικής μας κληρονομιάς πέρα από κάθε άλλη σκοπιμότητα. Διαφορετικά θα υποσκάψουμε οι ίδιοι τις ρίζες της υπόστασής μας ως Έθνους και Λαού.

Βιβλιογραφία

Βασιλάκος, 1993

Ν. Βασιλάκος, “Οι ιδέες του ανθρωπισμού και της ειρήνης στο έργο του Νικηφόρου Βρεττάκου”, στο Μαστροδημήτρης, Π. Δ. (επιμ.), *Μνήμη του ποιητή Νικηφόρου Βρεττάκου (1912–1991)*, σσ. 313–322, Αθήνα.

Βρεττάκος, 1969

Ν. Βρεττάκος, *Οδύνη*, Εκδόσεις Συλλόγου Αποφοίτων Ελληνικών Πανεπιστημίων, Νέα Υόρκη, σσ. 33–35.

Βρεττάκος, 1984

Ν. Βρεττάκος, *Νικηφόρου Βρεττάκου Τα Ποιήματα*, τόμ. Α–Β, Τρία Φύλλα, Αθήνα.

Γκότοβος, 2004

Α. Ν. Γκότοβος, “Ο αντιπολεμικός Βρεττάκος”, στο Διεθνές Συμπόσιο για τον Ποιητή Νικηφόρο Βρεττάκο (Σπάρτη, 18–21 Μαΐου 2001), σσ. 17–28, Αθήνα.

Γκρης και άλλοι, 1991

Η. Γκρης και άλλοι, “Αφιέρωμα στον Ν. Βρεττάκο”, περ. *Γιατί*, αρ. 195:22–52, Αθήνα.

Didier, 2004

Μ. -C. Didier, “Το ποιητικό και ανθρωπιστικό μήνυμα του Βρεττάκου”, στο Διεθνές Συμπόσιο για τον Ποιητή Νικηφόρο Βρεττάκο (Σπάρτη, 18–21 Μαΐου 2001), σσ. 9–15, Αθήνα.

Μαστροδημήτρης, 1993

Π. Δ. Μαστροδημήτρης, “Η παναρμόνια γλώσσα του Νικηφόρου Βρεττάκου”, στο Μαστροδημήτρης, Π. Δ. (επιμ.), *Μνήμη του ποιητή Νικηφόρου Βρεττάκου (1912–1991)*, σσ. 41–66, Αθήνα.

Ραϊζης, 1993

Β. Ραϊζης, “Ο Προμηθέας του Βρεττάκου”, στο Μαστροδημήτρης, Π. Δ. (επιμ.), *Μνήμη του ποιητή Νικηφόρου Βρεττάκου (1912–1991)*, σσ. 105–116, Αθήνα.

Ραϊζης, 2004

Β. Ραϊζης, “Ο Βρεττάκος και το μυθολόγημα του Προμηθέα”, στο Διεθνές Συμπόσιο για τον Ποιητή Νικηφόρο Βρεττάκο (Σπάρτη, 18–21 Μαΐου 2001), σσ. 137–138, Αθήνα.

Γιατί, 1991

Περιοδικό *Γιατί*, Αφιέρωμα Νικηφόρος Βρεττάκος, αρ. 195:22–52.